





Η ΑΠΟΣΤΟΛΙΚΗ ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΤΗΣ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ

του Ιωάννη Αντ. Παναγιωτόπουλου

Η σημερινή Ιερά Μητρόπολη Μεσσηνίας ακμάζει σε έναν τόπο που τον χαρακτηρίζει ο πλούτος της γης και η δύναμη της παράδοσης. Και ενώ αυτή η θέση αποτελεί το σταθερό σημείο συμφωνίας κάθε εισαγωγής και κάθε μελέτης για τη Μεσσηνία, δεν καθίσταται το αποφασιστικό κριτήριο για την ερμηνεία γεγονότων και τη συναγωγή ασφαλών συμπερασμάτων. Θα είχαν αποφευχθεί πολλές παρερμηνείες και εσφαλμένες αναγωγές, μονοδιάστατες και αφαιρετικές διαπιστώσεις, εάν συνυπολογιζόταν ότι ένας τόσο εύφορος τόπος είναι αδύνατον να μείνει ανεκμετάλλευτος ακόμη και στις δυσκολότερες ιστορικές περιόδους. Αυτή η παραδοχή, μαζί με τις τελευταίες αρχαιολογικές έρευνες που την επιβεβαιώνουν, αποτελεί ένα ασφαλές κριτήριο. Επιπλέον, οι παραδόσεις ακόμη και όταν αμφισβητούνται, διαθέτουν έναν ισχυρό ιστορικό πυρήνα. Οι αδρές ιστορικές αναφορές δεν συνεπάγονται απαραίτητα και ασαφή ιστορική εξέλιξη.

Τα όρια της «Ιεράς Μητροπόλεως Μεσσηνίας» δεν ταυτίζονται με τα διοικητικά όρια του Νομού Μεσσηνίας, αφού σε αυτόν περιλαμβάνονται εν μέρει ή πλήρως τρεις Μητροπόλεις. Η «Μητρόπολη Μεσσηνίας», με έδρα την πόλη της Καλαμάτας, συγκροτήθηκε από τις προγενέστερες ιστορικές επισκοπές «Μεσσήνης», «Μεθώνης», «Κορώνης» και «Ανδρούσης». Η «Μητρόπολη Τριφυλίας και Ολυμπίας» συγκροτήθηκε από τη «Μητρόπολη Κυπαρισσίας» (Αρκαδίας) και την επισκοπή «Χριστιανουπόλεως», ενώ η «Μητρόπολη Γυθείου και Οιτύλου» περιλαμβάνει στα όριά της τους δήμους που παραδοσιακά ανήκαν στη Μάνη (γνωστή ως Μεσσηνιακή Μάνη). Οι κατά διάφορες ιστορικές περιόδους αλλαγές των διοικητικών ορίων, αλλά και των γεωγραφικών ονομάτων, απαιτούν ιδιαίτερη προσοχή, *προκειμένου να αποφεύγονται παρανοήσεις στην ερμηνεία και περιγραφή τών γεγονότων!* Μητροπολίτης της αποστολικής εκκλησίας της Μεσσηνίας από τις 15 Μαρτίου 2007 είναι ο Χρυσόστομος Γ΄ (Σαββάτος), καθηγητής του Πανεπιστημίου Αθηνών.

Τα ιστορικά γεγονότα της αρχαίας περιόδου της Μεσσηνίας είναι γνωστά στους μελετητές. Συνοπτικά οφείλουμε να αναφέρουμε ότι η Μεσσηνία υποδουλώθηκε στη Σπάρτη το 720 π.Χ. Το 369 π.Χ. ο Επαμεινώνδας (418-362 π.Χ.) για να ανακόψει οριστικά κάθε μελλοντική προσπάθεια ανανέωσης της δύναμης της Σπάρτης δημιούργησε δύο νέες πόλεις, τη Μεγαλόπολη στην Αρκαδία και τη Μεσσήνη στη Μεσσηνία. Το 365 π.Χ. αποσπάσθηκαν από τη σπαρτιατική κυριαρχία η Κορώνη (σημερινό Πεταλίδι), η Θουρία, το Κορυφάσιον. Έτσι οι μεσσηνιακές πόλεις ανέκτησαν εκ νέου πολιτικές δομές που είχαν απωλέσει για αιώνες. Ακολούθησαν την τύχη και των υπολοίπων ελληνικών, υποτασσόμενες στους Μακεδόνες βασιλείς αρχικά, και στη συνέχεια στους Ρωμαίους, οι οποίοι τους επέτρεψαν να διαχειρίζονται τις εσωτερικές τους υποθέσεις σε καθεστώς ημιαυτονομίας. Αδιαμφισβήτητα σταθμός

Απέναντι σελίδα: Καλαμάτα, ο ναός της Υπαπαντής

στην ιστορική πορεία της περιοχής είναι το έτος 146 π.Χ., όταν καταλύθηκε οριστικά η «Αχαϊκή Συμπολιτεία» και οι πόλεις που την απάρτιζαν τέθηκαν υπό το νέο πολιτικό καθεστώς της ρωμαϊκής κυριαρχίας. Η νέα πραγματικότητα συνέβαλε στην οικονομική και κοινωνική άνθιση της περιοχής, αλλά και στον πολιτιστικό της εμπλουτισμό. Όταν ο Πausanίας επισκέφθηκε τη μεγαλύτερη πόλη της Μεσσηνίας, την αρχαία Μεσσήνη, στα χρόνια του αυτοκράτορα Αντωνίνου του Ευσεβούς (115-160 μ.Χ.), συνάντησε μια πόλη ακμάζουσα, που τα τείχη της συγκρίνονταν με αυτά της Βαβυλώνας, του Βυζαντίου και της φωκικής Αμφρόσου. Η πόλη της Μεσσήνης ανατειχίσθηκε και ρυμοτομήθηκε κατά το ιπποδάμειο σύστημα, όπως οι πόλεις της Ρόδου και του Πειραιά, από τον Επαμεινώνδα το 369 π.Χ., στο χώρο της αρχαίας Ιθώμης, όπου υπήρχαν οικιστικές εγκαταστάσεις πολλούς αιώνες πριν, προκειμένου να καταστεί το ισχυρό πολιτικό και οικονομικό κέντρο της μεσσηνιακής πεδιάδας. Τον θαυμασμό του περίφημου περιηγητή είναι αδύνατον να αποφύγει και ο σημερινός επισκέπτης όταν περιηγείται τα τείχη της αρχαίας πόλης. Η Μεσσήνη δεν ήταν η μοναδική πόλη, αφού την ίδια περίοδο ήγμαζαν σε αυτόν το χώρο της νοτίας Πελοποννήσου η Ανδανία, η Θουρία, η Κορώνη, οι Κολωνίδες, η Ασίνη, η Μεθώνη, η Πύλος και η Κυπαρισσία.

Η οικονομική ακμή δεν υπήρξε το μοναδικό σημείο αναφοράς για την περιοχή. Παρατηρούμε μια ακμάζουσα θρησκευτική ζωή, που είναι περιγραπτή με μεγάλη ακρίβεια ήδη από την Μυκηναϊκή περίοδο. Η πλουτοπαραγωγική αξία της γεωργικής και κτηνοτροφικής παραγωγής, αλλά και του μεταποιητικού τους εμπορίου, η σημασία των παράλιων αστικών κέντρων ως ασφαλών διαμετακομιστικών σταθμών της ανατολικής Μεσογείου, απετέλεσαν ίσως τους κυριότερους παράγοντες που συνεισέφεραν στην προσέλκυση και σύνθεση διαφορετικών θρησκευτικών παραδόσεων, με συνιστώσες την τοπική (Ελληνική), την των ανατολικών θεοτήτων, και αυτήν των νεότερων και τοπικών θεοτήτων. Ουσιώδες στοιχείο της κυρίαρχης γηγενούς θρησκευτικής παράδοσης ήταν η παρουσία των χθόνιων λατρειών που είτε επιβίωναν μέσα από τις θεότητες της εποχής, είτε αυτόνομα, υπενθύμιζαν το «προδωρικό» παρελθόν. Για παράδειγμα, ο Πέτρος Θέμελης (*Αρχαία Μεσσήνη II*, σελ. 52) σημειώνει ότι η *Άρτεμις Λιμνάτις πρέπει να ταυτιστεί με τη Λαφρία, την πανάρχαια προελληνική θεότητα της Φύσης, της ζωής και του θανάτου*. Ο Πausanίας, όταν επισκέφθηκε τη Μεσσηνία (155-160 μ.Χ.), περιέγραψε τη λατρεία του Διός Ιθωμάτα, που λατρευόταν στην κορυφή της Ιθώμης, του Ασκληπιού, των Διόσκουρων, των Μεγάλων Θεών (Δήμητρας και Κόρης), και του Καύκωνα, μυθικού ιδρυτή των μυστηρίων της Ανδανίας, αλλά και πολλών άλλων (επίσης λατρευόταν ο Ζευς Σωτήρ, ο Ποσειδών, η Αφροδίτη, η Άρτεμις). Εντούτοις, η λειτουργία πολλών αρχαίων ιερών, όπως της Αθηνάς Κυπαρισσίας και του Απόλλωνος Αγιεύς, είχε διακοπεί από την ελληνιστική περίοδο. Η παρουσία εβραϊκής κοινότητας δεν είναι επιβεβαιωμένη, αλλά η μεταγενέστερη παρουσία Ιουδαίων και η εμπορική σημασία των παράκτιων πόλεων είναι αδύνατον να την αποκλείσει.

Η διάδοση της χριστιανικής πίστης στην Πελοπόννησο συνδέεται με το έργο των Αποστόλων (Παύλου, Πέτρου και Ανδρέα). Ο Adolf Harnack υποστήριξε ότι η διάδοση της χριστιανικής πίστης ειδικά στη νότια Πελοπόννησο βασίσθηκε στο ιεραποστολικό έργο της εκκλησίας της Κορίνθου (*μητρός εκκλησίας*) και μάλιστα ισχυρίστηκε πως η ιστορική εξέλιξη έδειξε ότι με δυσκολία το Ευαγγελικό κήρυγμα κέρδισε ερείσματα στην περιοχή. Ο Harnack προφανώς στο σημείο αυτό εδράζεται στη μεταγενέστερη πληροφορία ότι η χριστιανική πίστη εισήλθε στην περιοχή μόλις τον Θ΄ αιώνα. Αντιθέτως, η αρχαιολογική έρευνα έχει αποδείξει ότι η άποψη αυτή δεν ευσταθεί (π.χ. η παλαιοχριστιανική βασιλική στο Τηγάνι της Μάνης). «Μητέρες εκκλησίες» πάλι ονομάζουμε όσες ιδρύθηκαν από Αποστόλους, ενώ «θυγατέρες εκκλησίες» όσες ιδρύθηκαν με την ιεραποστολική δράση των πρώτων· π.χ. η εκκλησία της Αίγινας ιδρύθηκε από την ιεραποστολική δραστηριότητα της εκκλησίας της Κορίνθου. Τη θέση του Harnack αποδέχθηκε και

Απέναντι σελίδα: Ο αρχαιολογικός χώρος της Αρχαίας Μεσσήνης





Μελιγαλάς, στον ναό των Ταξιαρχών

ο Γεράσιμος Κονιδάρης, ερμηνεύοντάς την όμως μέσα από διαφορετικό πρίσμα. Αντιθέτως, ο Antoine Bon πιστεύει ότι η χριστιανική πίστη είχε διαδοθεί στη νότια Πελοπόννησο τον Β΄ αιώνα. Το βέβαιο είναι ότι στο δεύτερο μισό του Β΄ αιώνα υπήρχαν οργανωμένες χριστιανικές κοινότητες και στη νότια Πελοπόννησο, όπως φανερώνει η αναφορά επιστολής του Κορίνθου Διονυσίου (π. 160-180) προς Λακεδαιμόνιους (Ευσέβιος, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 4, 23, 2). Μάλιστα ο Γεράσιμος Κονιδάρης δέχεται ότι, την ίδια περίοδο στην Πελοπόννησο, επισκοπή είχαν επιπλέον η Πάτρα και το Άργος. Έτσι ανεβάζει τον αριθμό των επισκοπών σε τέσσερεις, ενώ στο τέλος του Γ΄ αιώνα αποδέχεται την ύπαρξη δέκα (10) επισκοπών, ήτοι 1) Κορίνθου, 2) Κεγχρεών, 3) Πατρών, 4) Άργους, 5) Λακεδαίμονος, 6) Μεγαλοπόλεως, 7) Επιδαύρου, 8) Τεγέας, 9) Ἴλιδος και, 10) Μεσσηνίας. Πέραν όμως των ανωτέρω, μια σειρά πραγματικών αιτιών συνέβαλαν στη διάδοση του Ευαγγελικού κηρύγματος στη Μεσσηνία:

- α) η ταχύτατη εξάπλωση του μηνύματος της Εκκλησίας στη Βόρεια Πελοπόννησο,
- β) η εμπορική σημασία των παράλιων αστικών κέντρων της Μεσσηνίας, αφού, όπως υποστηρίζει η Άννα Λαμπροπούλου (*Ἀσκητισμός*, σελ. 12), η χριστιανική πίστη επεκτάθηκε στην Πελοπόννησο *ἀπὸ τὰ παραθαλάσσια ἀστικά κέντρα πρὸς τὰ ηπειρωτικά καὶ τὴν ἐνδοχώρα*,
- γ) η τακτική επικοινωνία με την Κρήτη, που είχε ακμάζουσα εκκλησία ήδη από τους αποστολικούς χρόνους, όπως αποκαλύπτουν οι Ποιμαντικές Επιστολές του αποστόλου Παύλου,
- δ) η ύπαρξη ακμαίων χριστιανικών κοινοτήτων στις γειτνιάζουσες περιοχές, στα Ιόνια νησιά (Κέρκυρα, Κεφαλονιά) και
- ε) η ύπαρξη ανατολικών θρησκευτικών κοινοτήτων στην περιοχή (π.χ. η λατρεία της Ἴσιδος), η οποία είχε ωθήσει στην εξοικείωση των κατοίκων με τις διαφορετικές τελετουργίες και δημιουργούσε όρους θρησκευτικής ανοχής. Ο Πανσανίας (4, 31, 1-2) βεβαιώνει για την ύπαρξη ιερού της θεάς Ἴσιδος στη Θουρία, αλλά και τα ιερά άλλων επίλυδων θεοτήτων. Το ιερό του Σαράπιδος και της Ἴσιδος δεν έχει ακόμη εντοπιστεί.

Η ίδρυση της τοπικής εκκλησίας της Μεσσηνίας υπήρξε το αποτέλεσμα της ιεραποστολικής δράσης *μητρὸς ἀποστολικῆς ἐκκλησίας* ή της αυτόνομης αποστολικής δράσης κάποιων εκ των Αποστόλων; Ο Κονιδάρης παραδέχεται την ύπαρξη ισχυρής παράδοσης για τη διάδοση του Ευαγγελικού κηρύγματος από μαθητές του Κυρίου αλλά και των Αποστόλων, παρά την αμφισβήτησή της. Πάντως, είναι γενικά αποδεκτό ότι μια ομάδα εκ των εβδομήκοντα (Ο΄) Αποστόλων έδρασε ή εγκαταστάθηκε στην ελληνική χερσόνησο. Ανάμεσά τους ο *Όνησιφόρος, οὗ καὶ αὐτοῦ μέμνηται ὁ ἀπόστολος, ὅς ἐπίσκοπος Κορωνίας γέγονεν* (Δωρόθεος, *Περὶ τῶν Ο΄ μαθητῶν*, σελ. 1423⁵). Σημειωτέον ότι το όνομα του Όνησιφόρου σώζεται τόσο στους αρχαίους όσο και στους μεσοβυζαντινούς καταλόγους. Το όνομα *Όνησιφόρος* (ή *Όνησιφόρος*) είναι ελληνικό, αλλά εντοπίζεται και σε μέλη της ιουδαϊκής διασποράς της Μικράς Ασίας. Συγκεκριμένα, το όνομα έφερε κάποιος Ιουδαίος από τα Τύανα της Καππαδοκίας τον Α΄ χριστιανικό αιώνα (πρβλ. Επιφάνιος, *Βίος ἀπ. Ἀνδρέου*, PG 120, 217), ενώ βρίσκεται και σε επιγραφή του Δ΄ αιώνα στη Συναγωγή των Σάρδεων (βλ. Pan, *Jewish Names*, σελ. 348-349).

Παρά τη συμφωνία όμως της παράδοσης, οφείλουμε να επιλύσουμε δύο ζητήματα: πρώτον, ποια είναι η πόλη που αναφέρεται η παράδοση, και δεύτερον ποιος ήταν ο Όνησιφόρος. Η πόλη της μεσσηνιακής Κορώνης διεκδικεί την ταυτότητα της αναφοράς. Βεβαίως δεν λείπουν και αντίθετες απόψεις. Ο Κονιδάρης αποδέχεται την ύπαρξη χριστιανικής κοινότητας στην Κορώνεια Λεβαδείας στο τέλος του Γ΄ αιώνα. Ο Όνησιφόρος πάλι φέρεται ως επίσκοπος της Κορωνίας (ο εκδότης επιλέγει την ορθογραφία *Κορωνίας*, αλλά παραπέμπει σε άλλες τρεις μορφές: α) *Κορωνείας*, που σώζεται σε τέσσερα χειρόγραφα, εκ των οποίων τα δύο είναι και τα αρχαιότερα (του Ι΄ αιώνα), β) *Κορωνέας*, που σώζεται στον κώδικα 34 K της Μεγίστης Λαύρας, και γ) *Κορονίας*, που σώζεται στον ελληνικό κώδικα 211 του Μονάχου του ΙΑ΄ αιώνα). Η μορφή του καταλόγου που διαθέτουμε σήμερα προέρχεται από το β΄ μισό του ς΄ αιώνα, περίοδο κατά την οποία έζησε και ο Στέφανος Βυζάντιος (ήκμασε μεταξύ των ετών 538-573), ο οποίος στο γνωστό έργο του *Έθνικὰ* διακρίνει μεταξύ της βοιωτικής Κορώνειας: *Κορώνεια, πόλις Βοιωτίας*.



Μεθώνη, κοιμητήριο Αγίου Ονουφρίου

Ἐκαταίος Εὐρώπη. ἀπὸ Κορώνου τοῦ Θερσάνδρου. ἐν ταύτῃ οὐ φαίνεται ἀσπάλαξ, πάσης τῆς Βοιωτίας ἐχοῦσης τὸ ζῶον, κἄν τις ἔξωθεν ἐνέγκῃ εἰς τὴν Κορωνέων χώραν, οὐ δύναται ζῆν. δευτέρα πόλις Πελοποννήσου [μεταξὺ] Σικυῶνος καὶ Κορίνθου. τρίτη τῆς Φθιώτιδος. ἔστι δὲ καὶ φρούριον τῆς Ἀμβρακίας. τετάρτη πόλις Κύπρου. ἔστι καὶ χερρόνησος πρὸς τὴν Ἀττικὴν. πέμπτη πόλις Σαλαμινίων Κορώνη. ὁ πολίτης Κορώνιος καὶ Κορωνεύς. οἱ δὲ φασι παρὰ τὴν Κορώνειαν Κορωνιεύς, παρὰ δὲ τὴν Κορώνην Κορωναιεύς (Στέφανος Βυζάντιος, Ἐθνικά, σελ. 377), καὶ τῆς Μεσσηνιακῆς Κορώνης: Κορώνη, πόλις Μεσσηνίας, ὡς Ἀπολλόδωρος ἐβδόμῳ τοῦ καταλόγου. ὁ πολίτης Κορωνεύς καὶ Κορωναιεύς καὶ Κορωναιός. ἔστι καὶ Κορώνη μοῖρα τῆς Σαλαμίνος τῆς ἐν Κύπρῳ. καὶ τρίτη ... ταύτης ὁ οἰκίτωρ Κορωνίτης. ἔστι καὶ πόλις Βιθυνίας (Στέφανος Βυζάντιος, Ἐθνικά, σελ. 378). Πράγματι τὸ ζήτημα εἶναι δυσεπίλυτο καὶ θα ἦταν λάθος νὰ προκρίνουμε ποία ἦταν ἡ πόλις μόνο ἀπὸ τὸ ὄνομά της, ἀφοῦ ἡ τελικὴ θέση θα πρέπει νὰ συνδυασθεῖ καὶ με ἄλλα στοιχεῖα. Σημειωτέον ὅτι ἡ ρωμαϊκὴ καὶ πρωτοβυζαντινὴ Κορώνη βρισκόταν ἐκεῖ που σήμερὰ βρίσκεται τὸ Πεταλίδι, ἐνῶ ἡ σημερινὴ Κορώνη εἶναι ἡ ἀρχαία Ἀσίνη!

Σύμφωνα με τὸν κατάλογο τοῦ Τύρου Δωρόθεου, που εἶχε ἐπισημοποιηθεῖ πρὸ τῆς Δ΄ Οἰκουμενικῆς Συνόδου (451), ὁ Οἰνησιφόρος ταυτίζεται ἀπὸ τὸν Δωρόθεο με τὸ πρόσωπο τοῦ οὐοῖο ἀναφέρει ὁ Ἀπόστολος Παῦλος στὴ Β΄ πρὸς Τιμόθεο ἐπιστολὴ (1,16 καὶ 4,19). Ἐκτενέστατη ἀναφορὰ στὸν Οἰνησιφόρο ἔκανε ὁ ἀπ. Παῦλος στὴ Β΄ πρὸς Τιμόθεο ἐπιστολὴ του, ὅπου σημειώνει: *δῶν ἔλεος ὁ Κύριος τῷ Ὀνησιφόρου οἴκῳ, ὅτι πολλάκις με ἀνέψυξεν καὶ τὴν ἀλυσίν μου οὐκ ἐπαισχύνθη, ἀλλὰ γενόμενος ἐν Ῥώμῃ σπουδαιότερον ἐζήτησέ με καὶ εὔρε· δῶν αὐτῷ ὁ Κύριος εὔρεῖν ἔλεος παρὰ Κυρίου ἐν ἐκείνῃ τῇ ἡμέρᾳ· καὶ ὅσα ἐν Ἐφέσῳ διηκόνησεν, βέλτιον σὺ γινώσκεις (Β΄ Τιμ. 1, 16-18). Ἐνῶ στὸ τέλος τῆς ἐπιστολῆς δὲν παραλείπει νὰ στείλει τοὺς χαιρετισμοὺς του στὴν οἰκογένεια τοῦ Οἰνησιφόρου (Β΄ Τιμ. 4, 19). Ἡ ταύτιση εἶναι καθοριστικὴ, ἐπειδὴ σε συνδυασμὸ με τὴν ἀνωτέρω αὐτομαρτυρία τοῦ Παύλου προσδιορίζει τόσο τὴ σχέση του ἰδίου με τὸν Οἰνησιφόρο, ὅσο καὶ τὰ ιστορικοχρονικὰ πλαίσια τῆς συνάντησής του. Πράγματι, ἀπὸ τῆ Β΄ πρὸς Τιμόθεο ἐπιστολὴ διαφαίνεται ὅτι μετὰ τὴν αἰφνίδια σύλληψη τοῦ Ἀποστόλου στὴν Τρωάδα, ὅπου ἐγκατέλειψε τὸν *φαιλόνη* καὶ τὰ βιβλία του (Β΄ Τιμ. 4, 13), ὠδηγήθηκε σιδηροδέσμιος στὴ Ῥώμη. Ἡ ἐκκλησία τῆς Ἐφέσου ἀπέστειλε τὸν Οἰνησιφόρο γιὰ νὰ τὸν ἀναζητήσῃ, τὸ θέρος τοῦ 65 μ.Χ., ὅταν μάλιστα ἡ πολιτικὴ κατάσταση εἶχε στραφεῖ ἐναντίον τῶν χριστιανῶν, καθὼς οἱ Ἰουδαῖοι ἀσκούσαν ἰσχυρὲς πιέσεις ἐναντίον τοὺς στὴν ρωμαϊκὴ κυβέρνηση. Εἶναι γεγονός ὅτι μετὰ τὸν γάμο τοῦ Νέρωνα με τὴ Σαβίνη Ποππαία, ἀλλάξε ἡ πολιτικὴ τῆς κυβέρνησής του καὶ τὰ μέλη της, με ἀποκορύφωμα τὴν «υποχρεωτικὴ αὐτοκτονία» τοῦ φιλοσόφου Σενέκα τὸ ἔτος 65 μ.Χ. Ἡ ἀπόκρυφη ἀλληλογραφία τοῦ τελευταίου με τὸν Ἀπόστολο Παῦλο ἀποκαλύπτει τὸν ιστορικὸ πυρήνα τῆς σχέσης προσώπων τῆς πρώτης περιόδου τῆς διακυβέρνησης τοῦ Νέρωνα με τὴν Ἐκκλησία. Βεβαίως, ἡ νέα πολιτικὴ τῆς Ῥώμης περιγράφεται ἀπὸ τὶς πρωτοφανεῖς διώξεις τῶν χριστιανῶν, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴ σαφὴ διάκριση γιὰ πρώτη φορὰ ἀπὸ τὴ Ρωμαϊκὴ Πολιτεία μετὰξὺ ἰουδαίων καὶ χριστιανῶν.*

Ἡ κίνηση αὐτὴ καθεαυτὴ καταδεικνύει τὸ εἰδικὸ ἐνδιαφέρον τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας γιὰ τὰ τεκταινόμενα στὴ Ῥώμη καὶ πρέπει νὰ παραλληλίζεται τόσο με τὴν παρουσία τοῦ Πέτρου καὶ τοῦ Παύλου στὸ πολιτικὸ κέντρο τῆς αὐτοκρατορίας, ὅσο καὶ με τὴν κίνηση τοῦ Ἀποστόλου Ἀνδρέα πρὸς τὰ ἐκεῖ. Ὑπὸ αὐτὴν τὴν ἐννοία τόσο ἡ θέση ὅσο καὶ ὁ ρόλος τοῦ Οἰνησιφόρου ἀναβαθμίζονται, καὶ τὸ περιεχόμενο τῆς ἀποστολῆς του προσδιορίζει τὴ σημασία του φορέα της. Ἐπιπλέον, οἱ ἀναφορὲς τοῦ Παύλου στὸν Οἰνησιφόρο δὲν συνδέουν με ἀπόλυτο τρόπο τοὺς δύο ἀνδρες, ἀλλὰ σε ἀπόλυτη ἀναφορὰ πρὸς τὸ ἔργο τῆς Ἐκκλησίας στὴ Μικρὰ Ἀσία, ὁ Παῦλος δὲν φαίνεται νὰ βάπτισε τὸν οἶκο τοῦ Οἰνησιφόρου, ἐνῶ συνεργάστηκε μαζί του στὸ ἔργο τοῦ Εὐαγγελίου. Αὐτὸ διασώζεται καὶ στὸν ιστορικὸ πυρήνα τῆς παράδοσης τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἀνατολῆς γιὰ τὸ πρόσωπο τοῦ τελευταίου. Ὁ Οἰνησιφόρος φέρεται νὰ ἔχει σημαίνοντα ρόλο στὶς ἀπόκρυφες *Πράξεις Παύλου καὶ Θεόκλης*, ἔργο που συνεγράφη πρὶν τὸ τέλος τοῦ Β΄ χριστιανικοῦ αἰῶνα. Ὁ Οἰνησιφόρος κατεῖχε κεντρικὸ ρόλο στὴ ζωὴ τῆς τοπικῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἰκονίου, δὲν εἶχε βαπτισθεῖ ἀπὸ τὸν Παῦλο (ὅπως διαφαίνεται καὶ ἀπὸ τὴ Β΄ πρὸς Τιμόθεο ἐπιστολὴ), ὁ Τίτος



Αντικάλαμος, μονή Σκρούμπη, τμήμα από τον γραπτό διάκοσμο

είχε φροντίσει να τον ενημερώσει για την άφιξη του Παύλου στην πόλη (*Πράξεις Παύλου και Θέκλης* 3, σελ. 237⁶), ενώ στο σπίτι του τελέστηκε το μυστήριο της Θείας Ευχαριστίας (*Πράξεις Παύλου και Θέκλης* 5, σελ. 238¹⁰) και δίδασκε ο Απόστολος. Τέλος, η Θέκλα, όταν επέστρεψε στο Ικόνιο, κατευθύνθηκε προηγουμένως στον Ονησίφορο και μετά άρχισε την ιεραποστολική της δράση (*Πράξεις Παύλου και Θέκλης* 42, σελ. 268²). Οι διηγήσεις αυτές αποκαλύπτουν τη συνείδηση της τοπικής εκκλησίας του Ικονίου και της περιφέρειας της Μικράς Ασίας ότι ο Ονησίφορος ασκούσε το λειτούργημα της επισκοπής. Είναι σαφές ότι ο Ονησίφορος δεν συνδέεται άμεσα με το ιεραποστολικό έργο του Αποστόλου Παύλου στη Μικρά Ασία, αλλά σε απόλυτη συνάφεια προς το έργο της Καθολικής Εκκλησίας.

Στη συριακή μετάφραση της Διδασκαλίας των Αποστόλων (*Doctrina Apostolorum*), έργο του α΄ μισού του Β΄ χριστιανικού αιώνα, περιγράφεται με σαφήνεια ο χώρος της ιεραποστολικής δράσης του ευαγγελιστή Ιωάννη: *Ἡ Ἐφεσος, καὶ ἡ Θεσσαλονίκη, καὶ ἡ ὅλη Ἀσία, καὶ ἡ χώρα τῶν Κορινθίων, καὶ τῆς ὅλης Ἀχαΐας καὶ τῶν περιχώρων, ἔλαβον τὴν ἀποστολικὴν χεῖρα τῆς ἱερῶσύνης ὑπὸ Ἰωάννου τοῦ εὐαγγελιστοῦ, τοῦ ἀναπεσόντος ἐπὶ τοῦ στήθους τοῦ Κυρίου ἡμῶν, ὅστις ᾠκοδόμησεν ἐν τῷ ἀξιώματι τοῦ ὁδηγοῦ* (*Doctrina Apostolorum*, σελ. 34· η μετάφραση είναι του καθηγητή Βλάσιου Φειδά, (*Ιωάννεις ἀποστολικότης*, σελ. 69). Το κείμενο διέσωσε τη συνείδηση της Εκκλησίας της Ανατολής για την ποιμαντική ευθύνη του Αποστόλου στην επαρχία Αχαΐας και τις τοπικές χριστιανικές κοινότητες! Είναι σαφές ότι το ιεραποστολικό έργο στην Πελοπόννησο κατά τον Α΄ αιώνα συνδέεται ευθέως και με το πρόσωπο του Ευαγγελιστή Ιωάννη. Επομένως, δεν θα μας έκανε εντύπωση εάν ένα πρόσωπο προερχόμενο από την εκκλησία της Μικράς Ασίας ασκούσε ιεραποστολική δράση στην περιοχή. Ο Ονησίφορος βεβαιωμένα υπήρξε ένα τέτοιο πρόσωπο, όπως ήδη διαπιστώσαμε, παρά τη διστακτικότητα που υπάρχει στην αποδοχή του ρόλου του. Μάλιστα το ιεραποστολικό του έργο στην περιοχή της νότιας Πελοποννήσου πρέπει να άρχισε περί το 70 μ.Χ., όταν την ευθύνη είχε πλέον ο Ευαγγελιστής Ιωάννης.

Η δράση του Ονησίφορου δεν επιβεβαιώνεται από άλλες πηγές εκτός της Παραδόσεως, αλλά ο Ηλίας Αναγνωστάκης (*Παράκτιοι οικισμοί*, σελ. 137) σημειώνει για τους παράκτιους οικισμούς της Μεσσηνίας ότι, *ἐνῶ εἶναι βέβαιη ἡ ἐμπλοκὴ του ὡς σταθμοῦ ἢ περάσματος σὲ ὅλα τὰ μείζονα γεγονότα ποὺ διαδραματίσθηκαν στὸν θαλάσσιο δρόμο ποὺ συνδέει τὴν Ἀνατολικὴν Μεσόγειο μὲ τὴν Δύση, σχεδὸν ποτὲ ἢ σπανίως ἀναφέρεται στὶς πηγές.* Ένα άλλο πρόβλημα είναι ο μη εντοπισμός στη ρωμαϊκή Κορώνη της παλαιοχριστιανικής βασιλικής, που πιθανότατα θα ήταν αφιερωμένη στον εκ των Ο΄ ιδρυτή της τοπικής εκκλησίας. Βεβαίως πρέπει να θεωρήσουμε ως δεδομένο, παρά την έλλειψη σχετικών πηγών, το γεγονός ότι οι επιδρομές των Βανδάλων μεταξύ των ετών 467-477 και των Οστρογόθων του Γωτίλα (549) έπληξαν τους παράκτιους οικισμούς της Πελοποννήσου. Αυτό συνεπάγεται ότι σημαντικά χριστιανικά μνημεία, όπως και σε άλλες περιοχές της Πελοποννήσου, υπέστησαν σημαντικές φθορές ή καταστράφηκαν. Όλα τα ανωτέρω, σε συνδυασμό με την έλλειψη εκτεταμένων αρχαιολογικών ανασκαφών στο σημερινό Πεταλίδι, μας πείθουν ότι στο μέλλον πιθανότατα νέα στοιχεία να συνεισφέρουν στη γνώση μας για το χρόνο και τα πρόσωπα που διέδωσαν το Ευαγγέλιο στη Μεσσηνία.

Αντίστοιχα το Συναξάριο της Κωνσταντινουπόλεως (1΄ αιώνας) σημειώνει ότι ο *Καίσαρ, οὗ καὶ αὐτοῦ ὁ αὐτὸς ἀπόστολος μεμνηται, ἐπίσκοπος Κορώνης γέγονε* (*SynCP* 290). Ενώ σήμερα από την τοπική εκκλησία τιμάται η μεγαλομάρτυς Ξένια η Θαυματουργός (3 Μαΐου 318). Η ιστορία θυμίζει αυτήν της οσίας Ελέσας, της οποίας ο Βίος-Μαρτύριο σώζεται αντίστοιχα σε νεότερη συναξαριστική παράδοση. Η πληροφορία για το μαρτύριο της Ξένιας πιθανότατα απηχεί ιστορικά γεγονότα, όπως φαίνεται και από το Σεβάστειον ή Καισάρειον του Ασκληπείου της Μεσσήνης, που ήταν αφιερωμένο στη λατρεία της Ρώμης και των αυτοκρατόρων.

Επομένως, η πρώτη χριστιανική κοινότητα στη Μεσσηνία ιδρύθηκε στην Κορώνη, από κάποιον εκ των Ο΄ Αποστόλων (Ονησίφορος ή Επαφρόδιτος ή Καίσαρ) σύμφωνα με την Παράδοση. Η αποστολική θεμελίωση της εκκλησίας της Κορώνης και ολοκλήρου της Μεσσηνίας αποτελεί ένα από τα

ζητήματα που αντιμετωπίζεται με διστακτικότητα, αλλά που επιβεβαιώνεται από την εξέλιξη των γεγονότων, όπως η σταδιακή εγκατάλειψη σημαντικών μνημείων συνδεδεμένων με τη λατρεία των ειδώλων. Το θέατρο της Μεσσήνης εγκαταλείφθηκε μεταξύ του τέλους του Γ΄ αιώνα και των αρχών του Δ΄, όπως αποδεικνύει η χρήση λίθινων μερών του κατά την τελευταία φάση της κατασκευής της κρήνης Αρσινόης (θυγατέρας του μυθικού βασιλιά της Μεσσήνης Λεύκιππου και μητέρας του Ασκληπιού) επί Διοκλητιανού (284-305). Αντίστοιχα ο μεγάλος δωρικός ναός της Μεσσήνης είχε εγκαταλειφθεί τις τελευταίες δεκαετίες του Δ΄ αιώνα. Είναι εμφανή τα σημάδια της εγκατάλειψης κατά το β΄ μισό του Δ΄ αιώνα, που την προκάλεσαν, πέραν της ευρύτερης οικονομικής κρίσης, ο συνδυασμός των βαρβαρικών επιδρομών και των σεισμών που έπληξαν την περιοχή! Ο Πέτρος Θέμελης (*Αρχαία Μεσσήνη I*, σελ. 34-35) σημειώνει ότι τα έτη 212-394 μ.Χ. χαρακτηρίζονται ως μια μακρά περίοδος απουσίας ιστορικών πληροφοριών, ένδειξη παρακμής της πόλης. *Περί το 360/70 μ.Χ. χρονολογούνται τα ύστατα στρώματα καταστροφής και εγκατάλειψης των περισσότερων οικοδομημάτων της πόλης. Εντύπωση πτώσης από σεισμό και (ή) πυρκαγιά δίνουν ορισμένα οικοδομήματα, όπως αυτό των μαρμαροθετημάτων με τα τρία αγάλματα στα ανατολικά του Ασκληπιείου.*

Και ενώ τα ειδωλολατρικά μνημεία εγκαταλείπονταν, έχουμε την παρουσία πολλών χριστιανικών μνημείων. Ενδεικτικά αναφέρουμε τις παλαιοχριστιανικές βασιλικές, όπως της επισκοπής Ασίνης στη σημερινή Κορώνη (τα λείψανα από την παλαιοχριστιανική βασιλική του κάστρου σώζονται στο Μουσείο της Κορώνης, αν και δεν έχει προσδιοριστεί ακριβώς η χρονολόγηση του ναού της Αγίας Σοφίας, της οποίας τα ερείπια σώζονται εντός του κάστρου της Κορώνης), της Αγίας Κυριακής στα Φιλιατρά (έχουν εντοπιστεί δύο παλαιοχριστιανικές βασιλικές στα Φιλιατρά, όπου συνέχισαν να χρησιμοποιούνται και σε μεταγενέστερες περιόδους), δύο τουλάχιστον έχουν εντοπιστεί στο χώρο των υστερορωμαϊκών οικισμών του Ε΄ με Ζ΄ αιώνα της αρχαίας Μεσσήνης, της Αγ. Σοφίας στη Μεθώνη (η βασιλική βρίσκεται σε παλιό οικισμό επί του λόφου του Αγ. Νικολάου και σε απόσταση ενός χιλιομέτρου από τις κατακόμβες του Αγ. Ονούφριου). Παλαιοχριστιανική βασιλική έχει εντοπιστεί και στη θέση της σημερινής εκκλησίας του Αγ. Ανδρέα, στη Νέα Κορώνη-Λογγά, όπου προϋπήρχε ναός του Απόλλωνα. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το λαξευτό κοιμητήριο του Αγ. Ονούφριου, το οποίο και ονομάζουμε κατακόμβες της Μεθώνης. Τέλος, η συμμετοχή επισκόπων, όπως του Μεθώνης Τυχικού και του Κυπαρισσίας Αλεξάνδρου (Mansi 6, 1220), και όχι του Μεσσήνης Αλεξάνδρου, όπως είχαν υποστηρίξει οι πρώτοι εκδότες των πρακτικών της συνόδου, στη Σύνοδο της Σαρδικής (343) *υποδηλώνει ότι η οργάνωση της εκκλησιαστικής και θρησκευτικής ζωής στην Πελοπόννησο έχει συντελεσθεί κατά το πρώτο μισό του Δ΄ αιώνα.* Η ύπαρξη οργανωμένης χριστιανικής κοινότητας στη Μεσσήνη τον Δ΄ αιώνα αποδεικνύεται και από την επιτύμβια επιγραφή στον τάφο του πρεσβυτέρου της πόλης της Μεσσήνης Παύλου.

Ολοκληρώνοντας πρέπει να επισημάνουμε ότι η εισαγωγή του *Μητροπολιτικού συστήματος* στη διοίκηση της Εκκλησίας μετά τις αποφάσεις της Α΄ Οικουμενικής Συνόδου (325) και η ανάδειξη της Εκκλησίας της Κορίνθου ως Μητροπόλεως, με την παράλληλη προτίμηση της σημασίας της *αποστολικής διαδοχής πίστεως προς την αποστολική διαδοχή τάξεως* στις εκκλησίες της Ανατολής, είχαν ως συνέπεια τη μη προβολή της αποστολικότητας τάξεως των θρόνων της εκκλησίας Μεσσηνίας. Βεβαίως η αναφορά προς την κοινή παράδοση και το πρόσωπο του Ευαγγελιστή Ιωάννη συνέδεε με τον σύνδεσμο της αγάπης τους θρόνους της τοπικής εκκλησίας με αυτούς των Πατρών, της Κωνσταντινουπόλεως και όλους όσους έφεραν ιωάνναιο αποστολικότητα. Η εμμονή στην Παράδοση, η στέρεα πίστη, η μη ύπαρξη αιρέσεων και ταραχών επί αιώνες, φανερώνει αυτή τη σχέση. Η αποστολική εκκλησία της Μεσσηνίας ως φορέας ιωαννείου αποστολικότητας μετέχει και ενώνεται με το κέντρο της Ορθοδοξίας ως γνήσια αδελφή εκκλησία, ως φορέας της Παράδοσης της Καθολικής Εκκλησίας, καθώς ο ιδρυτής της τη στερέωσε στα κοινά νάματα των εκκλησιών της Ανατολής.



Πεταλίδι, ερείπια από τον ναό της Ζωοδόχου Πηγής

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΠΗΓΕΣ

- Cureton W. (επιμ.), *Ancient Syriac Documents relative to the Earliest Establishment of Christianity in Edessa and the neighbouring countries, from the year after our Lord's ascension to the beginning of the fourth century*, London 1864, σσ. 24-35.
- (Ψευδο)Δωρόθεος, *Σύγγραμμα εκκλησιαστικόν περί των Ο' μαθητών του Κυρίου*, Schermann, *Prophetarum vitae fabulosae*, σσ. 132-160· PG 92, 1060-1074.
- Επιφάνιος Μοναχός και Πρεσβύτερος, *Περί του βίου και των πράξεων και τέλους του αγίου και πανευφήμου και πρωτοκλήτου των Αποστόλων Ανδρέου*, PG 120, 216-260.
- Ευσέβιος, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, *Sources Chrétiennes* 31, 41, 55· *Βιβλιοθήκη Ελλήνων Πατέρων και Εκκλησιαστικόν Συγγραφέων* 19-20.
- Meineke A. (επιμ.), *Stephan von Byzanz, Ethnika*, Berlin 1849 (1958).
- Παυσανίου, *Περιογήσις της Ελλάδος*, F. Spiro (επιμ.), *Pausaniae Graeciae descriptio*, τ. 1-3, Leipzig 1903 (Teubner).
- Tischendorf C. – Lipsius R. A. - Bonnet M., «Πράξεις Παύλου και Θέκλης», *Acta Apostolorum Apocrypha*, τ. 1, Darmstadt 1959, σσ. 235-272.
- Delehaye H. (επιμ.), *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae: Propylaeum ad Acta Sanctorum Novembris*, Brussels 1902.

ΒΟΗΘΗΜΑΤΑ

- Αβραμέα Άννα, «Η παλαιοχριστιανική και πρωτοβυζαντινή Πελοπόννησος», *Οι μεταμορφώσεις της Πελοποννήσου (Δ' - ΙΕ' αι)*, Αθήνα 2000, (Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών), 9-18.
- Αναγνωστάκης Ηλίας, «Παράκτιοι οικισμοί της πρωτοβυζαντινής Μεσσηνίας. Η σιωπή των πηγών και η αποσπασματική μαρτυρία της αρχαιολογίας», Πέτρος Γ. Θέμελης - Βούλα Κόντη (επιμ.), *Πρωτοβυζαντινή Μεσσηνή και Ολυμπία, αστικός και αγροτικός χώρος στη δυτική Πελοπόννησο*, [Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου, Αθήνα 29-30 Μαΐου 1998], Αθήνα 2002, (Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών - Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, Εταιρεία Μεσσηνιακών Αρχαιολογικών Σπουδών), σσ. 137-160.
- Bon Antoine, *Le Péloponnèse byzantin jusqu'en 1204*, [Bibliothèque Byzantine Études 1], Paris 1951.
- Βούλγαρης Χρήστος, *Χρονολογία των γεγονότων του Βίου του Αποστόλου Παύλου*, Αθήναι ⁽²⁾1983.
- Chadwick John, *Ο Μυκηναϊκός κόσμος*, μτφρ: Κ. Ν. Πετρόπουλος, Αθήνα, 1997 (John Chadwick, *The Mycenaean World*, Cambridge 1976).
- Δημητρακόπουλος Σοφοκλής, *Χριστιανική Αίγινα: Γενική και Εκκλησιαστική Ιστορία, Άγιοι, Επίσκοποι, Πρεσβύτεροι, Εκκλησίες, Μοναστήρια*, Αθήνα 2009.
- Δουκάκης Δημήτριος Χρ., *Μεσσηνιακά και ιδία περί Φαρών και Καλαμάτας από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι του Καποδιστρίου*, τεύχος: 1, εν Αθήναις 1905· τεύχος: 2, εν Αθήναις 1908.
- Γεωργούντζος Παναγιώτης Κ., «Η οργάνωσις του δημόσιου βίου εις τας μεσσηνιακάς πόλεις κατά τους χρόνους του Χριστού», *Πελοποννησιακά Παρ.* 5 (1978), [Πρακτικά του Α' Συνεδρίου Μεσσηνιακών Σπουδών (2-4 Δεκ. 1977)], 167-179.
- Harnack Adolf, *The Expansion of Christianity in the First Three Centuries*, μτφρ: James Moffatt, τ. 1-2, Oregon ⁽²⁾1998.
- Ilan Tal, *Lexicon of Jewish Names in Late Antiquity, part III: the Western Diaspora 330 BCE – 650 CE*, Tübingen 2008.
- Κονιδάρης Γεράσιμος, *Εκκλησιαστική Ιστορία της Ελλάδος, από της ιδρύσεως των εκκλησιών αυτής υπό του αποστόλου Παύλου μέχρι σήμερον (49/50 - 1951)*, εν Αθήναις, τ. 1 (1960) - 2 (1970).
- Κόντη Βούλα, «Η Βυζαντινή Πελοπόννησος», *Οι μεταμορφώσεις της Πελοποννήσου (Δ' - ΙΕ' αι.)*, Αθήνα 2000, (Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών), 35-58.
- Λαμπροπούλου Άννα, *Ο Ασκητισμός στην Πελοπόννησο κατά τη Μέση Βυζαντινή Περίοδο*, Αθήνα 1994, (δρμα Γουλανδρή - Χορν).
- Laskaris Nikolaos G., *Monuments Funéraires Paléochrétiens (et Byzantins) de Grèce*, Athènes 2000, (Διδακτορική Διατριβή).

- Μπαρδάνη Βούλα Ν., «Παλαιοχριστιανικές επιγραφές Μεσσήνης», *ΠΜΟ*, σσ. 82-98.
- Ορλάνδος Αναστάσιος Κ., «Εκ της χριστιανικής Μεσσήνης», *Αρχαίον των Βυζαντινών Μνημείων της Ελλάδος* 11 (1969), 87-147.
- Παναγιωτόπουλος Ιωάννης Αντ., «Ο απόστολος Ανδρέας: μαρτύριο και παράδοση», *Πελοποννησιακά - Παράρτημα ΚΖ* (2003-2004), 113-175.
- Φειδάς Βλάσιος Ιω., *Ο θεσμός της Πενταρχίας των Πατριαρχών*, τ. Ι [προϋποθέσεις διαμορφώσεως του θεσμού (απ' αρχής μέχρι το 451)] - ΙΙ [ιστορικοκανονικά προβλήματα περί την λειτουργίαν του θεσμού (451-553)], Αθήναι 1977.
- Φειδάς Βλάσιος, «Η Ιωάννειας αποστολικότης του θρόνου της Κωνσταντινουπόλεως», *Ι. Μ. Αγ. Ιωάννου του Θεολόγου - 900 χρόνια ιστορικής μαρτυρίας (1088-1988)*, Πατμος, 22-24 Σεπτεμβρίου 1988, Αθήναι 1989, σσ. 53-86. [V. Phidas, «The Johannine Apostolicity of the Throne of Constantinople», μτφρ: G. Dragas, *The Greek Orthodox Theological Review* 45 (2000), 23-55.]
- Φύλης Λουκάς Χ., *Το πρόβλημα των Εβδομήκοντα Αποστόλων του Κυρίου*, εν Αθήναις 1976, (Διδακτορική Διατριβή).
- Quasten Johannes, *Patrology*, τ. I-IV, Westminster - Maryland, ⁽⁷⁾1993.
- Ράιος Δημήτρης, «Σενέκας και απόστολος Παύλος, η απόκρυφη αλληλογραφία τους», *Βελλάς Επιστημονική Επετηρίδα* 2 (2003), 265-318.
- Roebuck Carl Angus, *A history of Messenia from 369 to 146 B.C.*, Chicago, 1941 (Διδακτορική Διατριβή).
- Θέμελης Πέτρος Γ., *Αρχαία Μεσσήνη*, Αθήνα, 1999 (Υπουργείο Πολιτισμού, Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων).
- Θέμελης Πέτρος Γ., *Αρχαία Μεσσήνη, ο χώρος και τα μνημεία*, Αθήνα, 1998. (Ειδική Έκδοση Περιφέρειας Πελοποννήσου).
- Θέμελης Πέτρος Γ., «Υστερορωμαϊκή και πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη», Πέτρος Γ. Θέμελης - Βούλα Κόντη (επιμ.), *Πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη και Ολυμπία, αστικός και αγροτικός χώρος στη δυτική Πελοπόννησο*, [Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου, Αθήνα 29-30 Μαΐου 1998], Αθήνα 2002, (Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών - Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, Εταιρεία Μεσσηνιακών Αρχαιολογικών Σπουδών), σσ. 20-58.
- Θέμελης Χρυσόστομος (Μητροπολίτης Μεσσηνίας), *Η Ιερά Μητρόπολις Μεσσηνίας δια μέσον των αιώνων*, Αθήναι 2003.
- Τζέροπος Βασίλειος Δ., *Το ιωάνναιο πρόβλημα, συμβολή στη μελέτη της ιωάννειας γραμματείας*, Θεσσαλονίκη 2009, (Διδακτορική Διατριβή).
- Zunino Maddalena Luisa, *Hiera Messeniaka. La storia religiosa della Messenia dall'età micenea all'età ellenistica*, Udine 1997, (Forum).



Απέναντι σελίδα: Ανδρομονάστηρο, ευωδία κατάνυξης
Επόμενες σελίδες: Χάρτης της εποχής των Ενετών, 1680

